

Vader Cats: een piëtistisch pedagoog?

Leendert Groenendijk & Benjamin Roberts

Leendert Groenendijk is universitair hoofddocent Historische Pedagogiek bij de Afdeling Theoretische en Historische Pedagogiek van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Benjamin Roberts is post-doc bij de Afdeling Theoretische en Historische Pedagogiek van de Vrije Universiteit Amsterdam. Correspondentieadres: Van der Boechorststraat 1, 1081 BT Amsterdam.

Als er één zeventiende-eeuws oeuvre in de loop der tijd verschillend is gewaardeerd, dan is het wel dat van de dichtende raadpensionaris Jacob Cats (1577-1660). In zijn eigen tijd werden Cats' poëtische pennenvruchten hogelijk geprezen, ook door kunstbroeders. Van zijn - door Adriaan van de Venne van aansprekende prenten voorzien - werken werden in die periode dan ook bijna 200.000 exemplaren verkocht. Aan het einde van de negentiende eeuw werd zijn dichtwerk door de culturele elite echter als ongenietbare rijmelarij afgewezen. Wie in Cats' werk nog iets aantrekkelijks meende te kunnen ontwaren, toonde daarmee te sympathiseren met een gekunsteldheid die 'het land van Rembrandt' onwaardig was. In de daarop volgende eeuw hebben verscheidene literatuurhistorici - onder wie, niet verwonderlijk, nogal wat neo-calvinisten - eerherstel voor Cats beproefd, maar zijn degradatie naar het tweede plan konden zij niet ongedaan maken. Voor wie 'groots en meeslepend' wilde leven, vertolkte Cats al wat men haten en nalaten moest.

Inmiddels zien beoefenaars van de geschiedenis van onze letteren in hem niet langer louter een maker van platte verzen. Met onderzoekers van de vroeg-moderne beeldingskunst en van de toenmalige mentaliteit weet men zijn werk te waarderen als een unieke bron om kennis te vergaren van de normen en waarden die een rol speelden, of zouden behoren te spelen, in het leven van de mensen in de Republiek. Zijn meest recente biograaf, Domien ten Berge (1979), roemt Cats omdat hij met boeken als het *Houwelijck* en de *Trou-ringh* een complete en uiterst praktische handleiding ter voorbereiding op huwelijk en huishouden gaf, waarin zelfs - en dat voor het eerst - seksuele voorlichting werd gegeven.

Anders dan literatuurhistorici hebben beoefenaars van de historische pedagogiek altijd oog gehad voor de betekenis van het oeuvre van Cats. We vinden hem in de overzichtswerken van D. Buddingh, J. Versluys, D. Wouters en W.J. Visser, enzovoort. Ook al roemde niet ieder met Buddingh (1843, p. 128) zijn opvoedkundige grondbeginselen als 'eene echte wijsbegeerte des levens op de diepste menschen- kennis gegrond', zijn door spreekwoorden, zinspreuken, gedichten en prenten uitgedragen opvattingen over huwelijk, gezin en opvoeding werden onmisbaar geacht om ons het pedagogisch referentiekader dat maatgevend was ten tijde van de Republiek te doen kennen. Het was de historisch-pedagoog N.F. Noordam die zijn betekenis als 'volksopvoeder' definitief vastlegde in een fraai artikel in *Paedagogische Studiën* (1961). Cats' positie binnen het gevarieerde palet van de pedagogische adviesliteratuur uit de dagen van de Republiek is nader bepaald door Bernard Kruihof in diens boek over de pedagogiek van domineesland (1990).

In de aan Cats gewijde literatuur uit de twintigste eeuw pleegt Cats nogal eens als een *piëtist* aangemerkt te worden. Voor die positionering lijkt de literatuurhistoricus G. Kalff (1901)

verantwoordelijk. Het mag als bekend worden verondersteld, dat het zeventiende-eeuwse piëtisme ook wel als de Nadere Reformatie wordt aangeduid. De Nadere Reformatie zette zich actief in voor de verbreiding van een ascetische vroomheidsbeoefening onder de gereformeerden. Figuren als Willem Teellinck, Johannes de Swaef, Petrus Wittewrongel en Jacobus Koelman kenden de (gezins)opvoeding daarbij een grote rol toe. Zowel Noordam als Kruithof signaleerden bij Cats zedelijke ideeën en opvoedkundige stellingnames die men eigenlijk niet van een piëtist zou verwachten. Hoog tijd om wat nader in te gaan op Cats' verhouding tot het piëtisme en de piëtistische pedagogiek. Was Cats inderdaad een piëtistisch pedagoog?

Associatie van Cats met de Nadere Reformatie lijkt erg voor de hand te liggen. Immers, hij was bevriend met de Zeeuwse voorman van de Nadere Reformatie, Willem Teellinck, voor wiens belangrijkste reformatiegeschrift, het *Noodwendigh verdoogh* (1627), hij zelfs een lofdicht heeft geschreven. Ook was hij bevriend met de piëtistische schoolmeester De Swaef en liet hij zijn kinderen door hem onderwijzen. Het zijn gegevens die ontegenzeggelijk sympathie voor het piëtisme en een piëtistische pedagogie(k) doen veronderstellen, maar meer ook niet. Een veelzeggender indicatie lijkt te zijn, dat er tussen het werk van een onbetwiste voorstander van de Nadere Reformatie als de uit Zeeland geboortige predikant van Amsterdam, Petrus Wittewrongel, en dat van Cats talrijke parallellen geconstateerd kunnen worden (vgl. Groenendijk, 1984). De vraag is echter of het bij die gevonden overeenkomsten wel gaat om typisch piëtistische zaken.

Wanneer we het oeuvre van Cats doornemen, kunnen we constateren dat hetgeen hij heeft gepubliceerd over opvoeding, afgezien van de hem typerende vormgeving, weinig of niets origineels bevat. De grondtrekken van zijn pedagogiek zijn ook te vinden bij humanistische voorgangers als Erasmus en Vives, die op hun beurt weinig toevoegden aan wat door onder andere Plutarchus en Quintilianus reeds was betoogd. Wie met het oeuvre van Cats bekend is, weet dat hij expliciet zijn instemming heeft betuigd met opvoedingsregels van Plutarchus (vgl. Wouters & Visser, 1926, p. 160). Dat was trouwens ook een graag geciteerd auteur van De Swaef!

De op humanisten en klassieke auteurs teruggaande pedagogische grondregels van Cats vinden we ook bij piëtisten. Men deelde de opvatting dat de opvoeding van het kind van meet af aan moet plaatsvinden, daar anders verkeerde invloeden zich zullen laten gelden. 'Een kind is als een wit papier, dus let op dit onnoosel dier', rijmde Cats en Teellinck deelde die opvatting (vgl. Dekker et al., 2000, pp. 44,49). Opvoeding diende in de vroege jaren vooral vorming van goede gewoonten te zijn. In die levensfase moest de wil van het kind in de gewenste richting gebogen worden. In zijn jeugd was de mens nog plooibaar, later niet meer. 'Jonck rijs is te buygen, maer geen oude boomen', betoogde Cats op de eerste bladzijde van zijn emblematische *Spiegel van den ouden en nieuwen tijt* (1700, p. 485). Liever door de eierzucht te prikkelen dan met slaan moest men het kind opvoeden.

Nieuw of uitzonderlijk was dat alles dus niet. Zelfs het geloof aan de beïnvloedbaarheid en plasticiteit van de jonge mens (die overigens een grens vond in het aangeboren temperament) - wat moeilijk te rijmen valt met de sombere theologische antropologie der calvinisten - vinden we niet alleen bij Cats maar ook bij piëtisten; het paste goed bij hun wens om het gereformeerde volk nader te reformeren (Dekker et al., 2000, pp. 44-45). In dezen waren allen aan het humanisme schatplichtig. Als we verschil tussen Cats en piëtistische schrijvers over opvoeding aan het licht willen brengen, zullen we veeleer aandacht moeten besteden aan hun opvattingen aangaande de goede

manieren en de godzaligheid of vroomheid (*pietas*) die men kinderen moest bijbengen en voorleven: aan het belang dat aan een en ander werd gehecht en met name aan de invulling en dosering van de vroomheid.

Terwijl Cats, goed humanistisch, de burgerlijke welgemanierdheid sterk belichtte, hebben de piëtisten daaraan weinig of geen aandacht geschonken. Met 'goed fatsoen' kon men door het leven komen, maar niet in de hemel. Daarom richtten de piëtisten liever hun aandacht op de godzaligheid, opgevat als een nauwgezette voorbereiding op het eeuwige leven. Cats ontkende het belang van de godzaligheid allerm minst, maar anders dan de meeste piëtisten was hij meer geïnteresseerd in toerusting tot beoefening van het door God gebodene dan in opsommingen van al hetgeen nagelaten diende te worden. De ascetische invulling van het godzalige leven door Wittewrongel c.s. zou trouwens voor Cats wel eens te rigoreus en scrupuleus geweest kunnen zijn en naar zijn smaak ongetwijfeld te geforceerd en prematuur voor kleine kinderen. Cats was immers de mening toegedaan dat 'jonge kinders moeten spelen of van pijn en ziekte queelen' (vgl. Wouters & Visser, 1926, p. 161).

Cats stond weliswaar sympathiek tegenover het streven naar verbetering van de zeden, maar hij wilde niet - zoals zijn vrienden uit de beweging van de Nadere Reformatie - het gevaar lopen te blijven steken in een poging tot puritanisering van de eigen parochie. Hij wenste opvoeder van het hele volk te zijn en dat verklaart ons inziens waarom zijn godsdienstig-zedelijke boodschappen gematigder, meer algemeen christelijk, zijn getoonzet en daarom breder konden werven - en hebben geworven. Zelfs in het katholieke Zuiden vonden zijn geschriften gretig aftrek (Ten Berge, 1979, p. 207).

Voor de beantwoording van de vraag of Cats met de piëtistische pedagogiek geassocieerd mag worden, is ook van belang wat verklaarde piëtisten met zijn werk hebben gedaan. Van Cats kon men leren hoe de pedagogische missie wijs gedoseerd op elke levensfase af te stemmen. Daarvan vinden we iets terug bij een vroege piëtist als de genoemde Willem Teellinck, maar niets bij een latere piëtist als Jacobus Koelman. Kenmerkend voor diens benadering - uiteengezet in *De pligten der ouders in kinderen voor Godt op te voeden* (1679) - is het pogen om kinderen van kleins af aan met emotionele middelen, zoals dreiging met hellestraf, tot bekering te pressen. De vrome kindertjes uit Koelmans bekende exempelboekje (1679), die het verkeer met God boven de omgang met speelmakkertjes verkozen, zou Cats nooit als modellen ter navolging gepresenteerd hebben. Immers: 'vroeg rijp, vroeg rot. Vroeg wijs, vroeg sot' (vgl. Buddingh, 1843, p. 133).

Het latere piëtisme zag in Cats geen gids, laat staan een wijze vader, maar een dwaallicht. In dit verband attenderen we erop dat Jacobus Fruytier zich in zijn opvoedkundig tractaat *Salomons raad aan de jeugt* (1724) uitdrukkelijk keerde tegen de opvatting dat men in de jonge jaren nog niet vroom hoeft te zijn. Voor die opvatting placht men zich te beroepen op het gezegde 'Men moet een paar narreschoenen verslijten, eer men regt wijs wort' (Fruytier, 1724, p. 150). Dat was een gezegde dat iedere lezer van Cats kende (vgl. Versluys, 1878, p. 99). Een vrijbrief voor jeugdige onbezonnenheid of een blijk van realiteitszin? Het eerste volgens Fruytier, die er overigens aan herinnerde dat aan die verderfelijke zegswijs nog wel iets was toegevoegd (Fruytier, 1724, p.152):

'De kortste zothet wort geprezen.

Het is wijsheit als men haastig keert.

Niet te koten ware best,

Maar vrij beter eerst, als lest.'

Dat de piëtisten, voorzover ons bekend, nimmer het werk van Cats als leidraad bij de opvoeding hebben aanbevolen, zal ten diepste te maken hebben gehad met het feit dat hij begrip toonde voor de moeite van jongeren om de kuisheid te bewaren. Eigen ervaring speelde daar een stevig woordje in mee. Dat hij soms, in sombere perioden, strenger oordeelde, ook over zichzelf, weten we dankzij teksten waarin hij, goed piëtistisch, de 'strijd tussen geest en vlees' compromisloos wenste te beslechten (Ten Berge, 1979). Die ontboezemingen zullen ascetische piëtisten echter allerminst bevallen hebben, omdat de auteur onderwijl wat al te expliciet en wellustig over de verlokkingen van 'het vlees' uitpakte.

Afrondend stellen we vast dat, hoewel er in Cats' levensgang piëtistische momenten en contacten zijn aan te wijzen, zijn pedagogische boodschappen daardoor in onvoldoende mate zijn beïnvloed om hem als een piëtistisch pedagoog te kunnen beschouwen. Kenmerkend voor zijn pedagogiek is, dat idealisme immer gepaard ging met gevoel voor de realiteit en dat in alles de 'middelmaat' werd gezocht (vgl. Noordam, 1961, p. 13). Daarin lijkt tevens de verklaring te liggen voor zijn succes.

Literatuur

Berge, D. ten (1979). De hooggeleerde en zoetvloeiende dichter Jacob Cats. 's-Gravenhage: Nijhoff.

Buddingh, D. (1843). Geschiedenis van opvoeding en onderwijs (2de stuk, 2de gedeelte). 's-Gravenhage: Van 't Haaff.

Cats, J. (1700). Alle de Wercken (2 delen). Amsterdam: D. v.d. Dalen, F. Halma, Wed. A. van Someren/Utrecht: J. & W. vande Water.

Dekker, J., Groenendijk, L. & Verberckmoes, J. (2000). 'Trotse opvoeders van kwetsbare kinderen.

De pedagogische ruimte in de Nederlanden'. In J.B. Bedaux & R. Ekkart. Kinderen op hun mooist. Het kinderportret in de Nederlanden 1500-1700. Gent/Amsterdam: Ludion.

Fruytier, J. (1724). Salomons raad aan de jeugt. Rotterdam: Nic. Topijn.

Groenendijk, L.F. (1984). De nadere reformatie van het gezin. De visie van Petrus Wittewrongel op de christelijke huishouding. Dordrecht: Van den Tol.

Kalff, G. (1901). Studiën over Nederlandsche dichters der zeventiende eeuw. Haarlem: Tjeenk Willink.

Koelman, J. (1679). De pligten der ouders, in kinderen voor Godt op te voeden (...) alsmede twintig exempelen, van godtzalige en vroeg stervende jonge kinderen. Amsterdam: J. Wasteliers.

Kruihof, B. (1990). Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding, zeventiende tot twintigste eeuw. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Noordam, N.F. (1961). 'Cats als volksopvoeder'. Paedagogische Studiën, 38,, 1-13.

Versluys, J. (1878). Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs vooral in Nederland (derde gedeelte). Groningen: Versluys.

Wouters, D. & Visser, J. (1926). Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs, vooral in Nederland. Groningen: Noordhoff.

© Pedagogiek, jaargang 21 nr. 1, maart 2001, ISSN 1567-7109